

KÖNYVSZEMLE

Simon József: *Explicationes explicationum. Filozófia, irodalom és egzegztika Enyedi György életművében.* Budapest, 2016, Typotex, 376.

Az unitárius egyház történetében a 16. század a kialakulás, formálódás százada volt, olyan, az egyház szellemiségét, teológiáját és történetét meghatározó püspökökkel, mint Dávid Ferenc, Hunyadi Demeter vagy a fiatalon elhunyt Enyedi György. Az 1592-ben püspökké választott Enyedi után gazdag kéziratok maradtak fenn, még ha műveinek nagy része csak másolatokból ismert is. Emellett azon kevés szerencsés unitárius szerző közé tartozott, akiknek teológiai munkái nyomtatásban is napvilágot láttak a 16. és 17. században. Enyedi már nem élhette meg, hogy főműve, az *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti*, az ó- és újtestamentumbeli helyek explikációi, magyarázatai megjelenjenek. Hittársai gondos szervező és szerkesztő munkája révén a kötetet mégis kinyomtatták a püspök halála után egy évvel, 1598-ban. Azt is elérték e serény egyházfiak, hogy a munka a következő század elején magyar fordításban is megjelenjen, és az unitárius egyház egyik legfontosabb teológiai összegző munkájaként évszázadokra meghatározza a tudós unitárius egzegztikát. E kiváló püspököt és életművét állítja középpontba Simon József nemrég napvilágot látott

monográfiájában. Simon új kötetére régóta várt már a szakközönség. Elkészültét sokéves munka előzte meg, melynek során az író behatóan foglalkozott a kora újkori radikális reformációval, erdélyi vallásfilozófiával és eszmetörténettel. Christian Franckenről publikált német nyelvű monográfiája után a kevésbé kutatott Enyedi György felé fordulva időről időre megjelentette kutatásainak részleteit, melyek mára már szerves részét képezik az Enyedikutatás irodalmának. Az utóbbi évtizedek kutatási eredményei egyre inkább világossá tették, hogy a magyar teológia- és eszmetörténet tárgyalásából Enyedi Györgyöt, hiába egy radikális egyház tagja, nem lehet kihagyni. Simon József kötete ezt még világosabbá teszi számunkra.

Enyedi nemzetközi szinten is kiemelkedő egzegztikai fejtegetéseinek átlátása, megértése még a kortársaknak is nagy nehézséget okozott, a munkájára született első nemzetközi és magyar teológiai jellegű válaszokra szinte egy évtizedet kellett várni, majd száz éven át vitatkoztak vele kisebb-nagyobb kaliberű teológiai gondolkodók, és ahogy Simon maga is megjegyzi, „egzegztikai eredményeit száz évvel

halála után kezdték értékelni a felvilágosult bibliai hermeneutika vezető németalföldi alakjai”. Simon, mondhatjuk, ehhez az értelmező hagyományhoz kapcsolódik, ám a művet nem vagy nem csupán teológiai, hanem karakteresen filozófiai szempontból vizsgálja.

Simon József monográfiája a Typotex kiadónál jelent meg, a kiadótól megszokott kisméretű kötetben, melynek keskeny margója és szoros kötése nem könnyíti meg az olvasást. A könyv tudásanyaga viszont kárpótolja ezért az olvasót. A kötésen lévő illusztráció már a könyv kinyitása előtt ízelítőt ad abból az összetett, kéziratokból és korabeli nyomtatványokból álló szövegtörzsből, melyet részletesen tárgyal a kötet.

A téma tárgyalásmódja merész és érdekes, hiszen Simon tulajdonképpen nem ad összefoglaló, részletes értelmezést az *Explicationes* teljes szövegéről, sőt, sok fejezetével egyáltalán nem is foglalkozik. Ehelyett megelégszik részproblémák tárgyalásával, melyek egzisztenciális, filozófiai vagy irodalomtörténeti szempontból érdekesek számára, és melyekkel kapcsolatban pontos és precízen alátámasztott tételeket állít fel. Már a könyv tartalomjegyzékének tanulmányozása is gazdag anyagot ígér. A témák amellet, hogy jól átgondolt struktúra mentén vezetik végig az olvasót az *Explicationes*, e sokrétű és bonyolult munka szövegén, különböző szakterületek szerint csoportosulnak.

A kötet bevezetéssel kezdődik (11–24. oldal), melyben Simon Enyedi György életrajzát, valamint a püspöknek az 1590-es évek folyamán készült, az elemzés során is kulcsszerepet kapó műveit ismerteti. Maga az életrajz a Káldos János és Balázs Mihály által már az 1990-es évek elején részletesen leírt adatokhoz képest nem bővült ugyan, ám az összefoglaló áttekintés sokban segíti a kötet olvasóját a kontextus megragadásában. Simon, mint ahogy ezt a könyv címe is sugallja, alapvetően nem a magyar prédikációs irodalom fontos szerzőjét vagy a színhistoria-fordítót, hanem a szentírás értelmezésével foglalkozó egzisztencia tudóst állítja reflektorfénybe. Miután röviden beszél az *Explicationes* kiadástörténetéről, rátér Enyedi tanítványával, az előbb reformátussá váló, majd az évtized második felében katolizáló Szilvási Jánossal folytatott első vitájának kéziratot anyagára. Ezek az alapvetően 1593-ban és azután született kéziratok a 60. prédikációval együtt beépültek az *Explicationes* szövegébe. Ugyanígy felhasználta Enyedi explikációiban Héliodórosz *Aethiopicájának* latin fordítását is, mellyel 1592-ben, a püspöki kinevezése előtti hónapokban készült el, s mely szintén kéziratban maradt fenn. Ebben a fejezetben tárgyalja Simon a *sensus literalis* és a *sensus spiritualis* értelmezések kérdéskörét mint egzisztenciális problémát is. Az is sok gondolkodnivalót ad az értő olvasó számára, hogy Simon sze-

rint Enyedi intellektuális teljesítményének csúcspontja ez a szövegcsoporthoz, melynek elemzésével magára a korpuszra is más, új, gazdagabb értelmezési perspektíva nyílik. Erről a könyv további fejezeteiben sokszorosán meg is győzi az olvasót.

A második, hosszabb fejezet (25–147. oldal) Enyedi szövegeinek szoros olvasatában a filozófiai témákra, ezen belül is azok egzegetikai irodalomban betöltött funkcióira fókuszál. Simon az *Intelligibilis test*, az *Egyenlőség*, a *Hasonlóság*, *A részek problémái*, a *Név*, a *Kauzalitás*, az *Ismeret*, és a *Természet-filozófia* fejezetekben tárgyalja a felvetett kérdéseket. Ezekben a püspököt követve olyan klasszikus és kortárs, Enyedi életművének alakulásában fontos szerepet játszó szerzőket, filozófusokat, teológusokat idéz és elemez, mint Plátón, Arisztotelész, Averroës, Algazel, Aquinói Szent Tamás, William Ockham, Kálvin, Béza, Andrea Cesalpino, Fausto Sozzini. Magyarázataiba bevonja és központi vezérfonalként használja a Szilvási Jánossal folytatott viták során elhangzott Enyedi-érvek mellett Enyedi padovai tanárai, az arisztotelianus Jacopo Zabarella és Francesco Piccolomini nézeteit ugyanúgy, mint Francisco Vallésnak az explikációkban parafrazált természetfilozófiai téziseit. A tömény magyarázatot, ahogy a könyv további részeiben is, Enyeditől és a tárgyalt auktoritásoktól való idézetek teszik színesebbé, melyeket a szerző ma-

gyar nyelven emel be a főszövegbe, míg azok latin (és görög) eredetijét a lábjegyzetekbe utalja. Ezáltal gazdag, jól olvasható, nyomon követhető és a tudományos munkát minden területen kiszolgáló szöveggel barátkozhat az olvasó. Az idézetek segítségével Simon több helyen arra is rávilágít, hogy Enyedi explikációi nem nyelvi könnyedségükről ismeretesek, a kidolgozott, jó stílusban megírt gondolatmenetek anyaga sűrű, megértésük – a Simon által is birtokolt – nagyon alapos felkészültséget igényel.

A harmadik fejezetben (148–229. oldal) Simon az irodalomtörténet felé fordul, áthelyezve a fókuszpontot az Enyedi művében található hivatkozásokra. Ezeket két nagy csoportban tárgyalja. A technikai hivatkozásokban Enyedi explikációiba lexikográfiai és nyelvhasználati jellegzetességeik alapján emelt be bizonyos szöveghelyeket a kor legjobb segédkönyveit használva. A tartalmi hivatkozásokban az idézés során Enyedi szem előtt tartotta a nyelvhasználat mellett a szöveg tartalmi sajátosságait, kontextusát, kulturális beágyazottságát is. Ez utóbbi esetekben Simon kitér arra is, hogy ezek a feltehetőleg közvetlen olvasmányélményen alapuló szövegek hogyan adnak többletjelentést a technikai apparátus tartalomtól függetlenített példáinak, míg az első esetben arra mutat rá, hogy az egyszerűnek tűnő példatárszerű idézés szintén szolgálhat irodalomtörténeti tanulságokkal.

A *Technikai hivatkozások* című alfejezetben a szerző újszövetségi helyeket (Gal 4,4; Jn 1,14; Fil 2,5–6) emel ki, valamint itt tárgyalja egy alfejezetben Aiszkhüloszt, Szophoklész és a szkholion-tradíciót is. A *Galatákhoz írt levél* magyarázatában Simon idézi Enyedinek a szimultán kauzalitás elvéről írt, Aquinói Szent Tamáson alapuló gondolatait, mely tételeket a kortárs Hieronymus Vida Isten-himnuszával támasztott alá, majd megmutatja, hogyan épített a püspök a *születés és küldetés* szavak értelmének magyarázatakor Aiszkhüloszból és Plutarkhoszból merített terminológiai hivatkozásokat a bibliai szövegmagyarázatok textúrájába. János evangéliumának explikációját magyarázva Simon megmutatja, hogyan használta Enyedi az értelmezői tradíciót technikai hivatkozásoknál, a fiktív szövegek nyelvhasználati sajátosságait bevonva a teoretikus fejtegetések példaanyagába, olyan auktoritásokat felvonultatva, mint a Hésziodoszt magyarázó Polüdeukész vagy a Homéroszt elemző Hészühiosz és Plutarkhosz. A Fil 2,5–6 explikációjában a *hasonlóság* és *egyenlőség* fogalmakat körüljáró Enyedi magyarázatának elemzése a homéroszi szövegek példaként való felhasználását mutatja be. Simon rávilágít arra is, hogy a Homérosz-idézetek felhasználásakor Enyedit nem a korabeli thesaurusok és lexikonok vezették, hanem saját olvasmányélményei alapján alakította ki a végleges magyarázat példáit. Márk

evangéliumának magyarázata közben Simon bemutatja, hogy Enyedi hogyan fordította latinra, majd magyarázta Mikeás könyvének idézetével párhuzamosan Aiszkhülosz vagy másol Szophoklész drámáit, a Fil 2,5–6 magyarázatakor „Homérosz legnagyobb tudású értelmezőjének”, Eusztathiosznak kommentárjait, miközben részletesen ismerteti az antik irodalom szkholion-hagyományának fontos szerzőit, és bemutatja, hogyan vette Enyedi figyelembe e tradíciót explikációiban.

A *Tartalmi hivatkozások* című alfejezetben kerülnek sorra a részben már tanulmányokban publikált Plutarkhosz-hivatkozások mellett Suetonius és Arisztotelész, valamint az egyik legfontosabb, a szakközönség számára már szintén ismert résztéma, Enyedi Héliodórosz-hivatkozásai. Enyedi egyik kedves szerzője, Plutharkosz és a Mt 16,16, a Jn 1,14, valamint a Jel 1,8 bibliai versek explikációja kapcsán Simon ismerteti Enyedi elemzéseit és cáfolatait Krisztusnak az Atya esszenciájából való keletkezésével, istenfiúságával, valamint a második isteni személy meglétével kapcsolatban, részletesen tárgyalva a püspök által előszeretettel használt módszerét, a különböző filozófiai-teológiai kontextusok kreatív egymásba játszását. Suetoniustól és Arisztotelésztől a Zsid 1,3 magyarázatakor, a *dicsőség*, a *szubsztancia*, a *képmás* szavak elemzése, a tükörképi viszony értelmezése, Isten és

Krisztus lényegi egységének megcáfolása, Krisztusnak mint „a legdicsőségesebb képmás”-nak bemutatása közben idézett Enyedi nyelvi példákat. Ennek kapcsán Simon nem csupán az „exegetikai praxis határvidékén” járó bibliamagyarázó püspök merészségére hívja fel az olvasó figyelmét, de arra is, hogyan kap a nyelvi fordulatok kultúr-történeti tartalmának a grammatikai forma érdekében elkendőzött jelentése bizonyos ironikus felhangot, feltárva a nyelv öntörvényű működését. A Fil 2,6 és Héliodórosz összekapcsolása az *Explicationes* egyik legterjedelmesebb és legjobban kidolgozott fejezetében szerepel. A *forma*, az *egyenlőség* szavak magyarázata közben Enyedi az *Aethiopicát* idézve következetesen feltárta a *zsákmány* szó összes jelentésárnyalatát, mely során fő céljának a *Filippibeliekhez írt levél* adott versének újraértelmezését és a görög bibliai szöveg jellegzetességeinek elemzését tekintette. Simon két lehetőséget képzel el e radikális szövegválasztás háttérében: Az egyik, hogy a püspök szándékosan szét akarta feszíteni „a teológiai egzegetika által kijelölt műfaji kereteket”. A másik, hogy be akarta mutatni a gyökeresen eltérő nyelvi kontextusok átjárhatóságát. A másik Héliodóroszhoz kapcsolódó bibliai szövegrész a Jn 20,28. A feltámadott Krisztussal találkozó Tamás apostol kiáltása kerül itt kontextusba a Kharikleia haláltól való megmenekülésén ujjongó tömeg kiáltásával, melyet Enyedi Krisztus is-

teni természetének cáfolatára használt fel, miközben a korszak egyik teológiai kulcsproblémájához, az invocáció és adoráció kérdéséhez jutott el. E kérdés kapcsán pedig nem a trinitáriusok és antitrinitáriusok, de az antitrinitáriusokon belüli adorantista és nonadorantista irányzatok feszültek egymásnak. Természetesen a „kétarcú” Enyedi nem foglalt nyíltan állást egyik irányzat mellett sem, érdemes azonban megemlíteni e részletet, mert a jelenleg zajló kutatások részletesen foglalkoznak a Simon által is feltárt problematikus unitárius szöveghagyománnyal, legutóbb például Molnár Dávid próbálta újrhangolni a nonadorantizmus kérdését az erdélyi kontextusban. Simon a fejezetet a fentebb elemzett Héliodórosz-idézetek történeti, teológiai, filológiai jellegű befogadásának történetével zárja, melyben a 17. és 18. századi reflexiók felsorolása után a 20. század elejéről is felvontat olyan tudósokat, akik lényegében Enyedire támaszkodva és az *Aethiopicát* idézve elemzik a *Filippibeliekhez írt levél* második könyvének szövegét.

A negyedik fejezetben (230–266. o.) Simon az *Explicationestől* távolabb lépve az erdélyi antitrinitarizmus tradíciójának kontextusában vizsgálja a filozófia státusát. Ebben a korábbi publikációkból szintén már részben ismert fejezetben a 16. századi erdélyi antitrinitarizmus filozófiaképének átfogó ismertetésén kívül kiemelve fog-

lalkozik Jacobus Palaeologus skolasztikus hitvitájával, Christian Francken és Fausto Sozzini 1584-es disputájával, valamint Enyedi platonizmus-képe kapcsán az *Explicationes* szerkesztője és későbbi fordítója, Toroczkai Máté előszavával.

Ezután (267–303. o.) tárgyalja Simon az *Explicationes* mint a 17. századi Európában magyar szerző által írt egyik legolvasottabb könyv recepció-történetét, a példák közül kiemelve és külön elemezve Jacobus Martinus 1614-ben, Wittenbergben publikált *De tribus Elohim* című munkáját, részletesen ismertette Martinus Enyedi ellen megfogalmazott polémiáját. Simon bemutatja, hogyan strukturálta át Enyedi munkáját Martinus, aki csak az ószövetségi helyekre koncentrált, a fókuszot még ezen belül is a mózesi könyvekre és a zsoltárookra helyezte, és kritikáját lényegében a héber Isten-ki-fejezés (Elohim) elemzésének problémáira szűkítette. Ezután tér rá Simon *A „régiek transzcendentálfilozófiája”* alcím alatt az Ábrahámnak megjelenő három vendég történetének elemzésére, bemutatva mind Enyedi, mind Martinus álláspontját, rámutatva a két szerző metafizika-felfogásának különbségeire, összevetve Martinus metafizikai nézeteit forrásával, Suárez *Disputatio Metaphysicae*-jével. Majd, még mindig Enyedi és Martinus szövegeire fókuszálva, az egzegetika metafizikai perspektíváját tárgyalja részletesen.

A kötetet egy, a magyar kutatók számára sok szempontból kiemelten fontos és hiánypótló fejezet (304–329) zárja. Itt az *Explicationes* szerzője, Enyedi után Simon megismerteti az olvasókkal a mű szerkesztőjét és fordítóját, Toroczkai Mátét. A Johann Sommert, Jacobus Palaeologus, Christian Francken is másoló Toroczkai marosvásárhelyi, udvarhelyi, tordai és radnóti lelkészi működése után feltehetőleg azzal a fő céllal érkezett 1597 végén lelkészként Kolozsvárra, hogy előkészítse nyomtatásra az elhunyt püspök kéziratait. Az 1598-as latin kiadás után valószínűleg 1601-ben, püspöki kinevezése évében kezdte el magyarra fordítani az *Explicationest*, ám azt csak halála után adták ki. Simon a fejezet elején összegzi Tóth Kálmán alapos és átfogó tanulmányát a magyar nyelvű változat megjelenésének történetéről, Radecius Bálint püspök, Péchi Simon, Bethlen Gábor fejedelem és a könyvnyomtató Makai Nyíró János szerepéről, majd rátér a szöveg latin és magyar változatának összehasonlítására. Toroczkai eddig kevésbé kutatott fordítói munkájának feltárása a kötetnek a korabeli egyház által tervszerűen előkészített külföldi és magyar, tudós és laikus recepciójának működésébe enged bepillantást, emellett a fordítástechnika szempontjából is kiemelkedően fontos kérdéseket tárgyal. A két alfejezetben Enyedi antik irodalmi utalásainak és a csak a magyar változatban szereplő Ézsaiás-helyek szer-

zóségi problémájának ismertetése közben Simon részletesen bemutatja a püspök stílusának jellemzőit, a réteg-zett szövegstruktúrával és kidolgozott szakterminológiával dolgozó Enyedi-szöveg fordításának szépségeit, nehézségeit, azokat a részleteket sem hagyva figyelmen kívül, ahol a fordítói munka csődöt mondott, és ahol a pontos fordítás helyett Toroczka a latin kiadáshoz utalta az érdeklődő olvasókat.

Az összefoglaló fejezetben (330–339. o.), melynek alcíme *Servet, Dávid, Enyedi*, egy utolsó, sűrű leírást kap az olvasó arról, hogyan illeszkedik Enyedi a 16. századi antitrinitárius krisztológia, teológia és egzegetika történetébe, és hogyan tud újat mutatni a teológiai tézisek alátámasztása során használt filozófiakonceptió.

A kötet appendixébe (340–345) került az annyiszor idézett Szilvási-polémia kéziratkorpuszának leírása, melyben Simon vázolja annak tartalmi struktúráját, és felsorolja az *Explicationesszel* való párhuzamos szöveghelyeit. A könyv névmutatóval, bibliai helyek mutatójával és részletes bibliográfiával zárul.

Bár Simon József új monográfiájának számos részlete már ismerős a szakközönség számára, a kötet így, teljességében még részletesebb, egységes, új képet mutat az egzegéta püspökről. A könyv egyik nagy hozománya, hogy Simon Enyedit nemcsak a magyar teológia-, filozófia- és irodalomtörténetben helyezi egészen új pozícióba, de arra is rávilágít, hogy az európai kontextus tekintetében, a mű nemzetközi visszhangja és évszázadokig elhúzódó hatása miatt még inkább különleges helyet érdemel ki a püspök. Simon József kérdésfelvetései, kutatási eredményei pedig, reméljük, a következő években, évtizedekben inspiráló iránymutatásként szolgálnak a magyar és külföldi kutatók számára. Az *Explicationes explicationum*, hasonlóan a benne elemzett unitárius explikációgyűjteményhez, nem könnyű olvasmány, stílusa és adatgazdagsága, aktuális témaválasztása, a szerző által készített átírások és fordítások alaposága mégis magáért beszél. Nem mondhatok mást, mindenkinek ajánlom.

Lovas Borbála